

GÜLNARƏ CABBAROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
RZU ŞƏFİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gulya,arzu.@gmail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KAUZATİV SİTÜASIYANIN RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: kauzasiya, fellər, situasiya, səbəb, nəticə, antesedent, konsekvant

Keys words: causation, causative verbs, causative situation, cause, result, antecedent, consequence

Ключевые слова: каузативность, глаголы, ситуация, причина, результат, антецедент, концевент

Kauzativlik ilk növbədə fəlsəfi anlayışdır və hər bir anlayış dildə bu və ya digər dərəcədə öz ifadəsini tapır. Bəzi dilçilər bu anlayışın müəyyən dillərdə olmadığı fikrini söyləyirlər. Kaseviç V.V “Ümumi dilçiliyin elementləri” əsərində bu anlayışın rus dilində ifadəsinin olmadığını yazır. Lakin Yarseva V.N. “Kontrastiv qrammatika” əsərində yazır ki, “səbəb və nəticə münasibətini, görünür ki, rus dilində, məsələn, indiki zaman, yaxud bitmiş tərz qrammatik kateqoriyalarının mövcud olduğu kimi qrammatik kateqoriya hesab etmək olmaz, lakin bu, sübhəsidir ki, rus dilinin bu anlayışı ötürmək üçün bir sıra imkanları var” Əsərin başqa hissəsində də müəllif yazır ki, “ünsiyyət üçün vacib olan anlayış dildə ifadə olunmaya bilməz” (8.54). Kauzativlik (kauzasiya) anlayışı da ünsiyyət üçün vacib anlayışlardan biridir və bu anlayış müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir. Məqalədə anlayışın müxtəlif dil səviyyələrində ifadəsini təqdim edərək kauzasiyanın dildə hansı vasitələrlə ifadəsinin mümkünlüyünü aydınlaşdıracağıq. Lakin bütün bunlardan öncə anlayışın fəlsəfi mahiyyəti müəyyənləşdirilməlidir. Kauzativ fellər, kauzasiya, kauzativ situasiya, kauzativ konstruksiyalar və s.lə bağlı yazılmış elmi ədəbiyyatlarla tanış olarkən məlum olur ki, bəzən dilçilər kauzativ fellər deyəndə icbar (məcbur etmə) semantikali felləri nəzərdə tutur, kauzativ situasiyanı məcbur etmə situasiyası, kauzasiyanı isə birinin digərini hər hansı bir işi yerinə yetirməyə məcbur etməsi kimi başa düşürlər. Yəni icbariliklə kauzasiyanı eyniləşdirirlər. Ancaq məcburiyyətlə kauzasiya anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Məcbur etmə bir şəxsin digərini öz idarəsinə tabe edərək hər hansı bir hərəkəti həyata keçirməyə sövq etməsidir və bu situasiyada məcbur olunan, yəni məcbur edənin idarəsinə tabe olan, təsir altında olan obyekt şüurlu varlıq, yəni hər hansı bir

şəxs olmalıdır. Həmin şəxs iradəsinə tabe olduğu subyektdə, yəni təsir edənə görə obyektədir, lakin icra etdiyi işə görə subyektdir. Həmin subyekt bu situasiyada ikinci şəxsdir, məcbur olunandır və biz yuxarıda qeyd etdik ki, bu situasiyada məcbur edən obyekt hər hansı bir şəxs olmalıdır. Çünki gerçək aləmdə yalnız düşünə bilən, şüurlu varlığı nəyisə etməyə məcbur edə bilərik. Şüursuz varlıqları, yəni əşyaları, təbiət hadisələrini məcbur etmək mümkün deyildir. Məcbur olan yerinə yetirməli olduğu işi həm öz üzərində, həm də digər bir şəxs, ya da əşya üzərində icra edə bilər və bundan da əlavə məcburiyyət müəyyən səbəblərdən yarana bilər. Məcbur olan şəxs hansı səbəblərdən özünü məcbur hiss edir? Deməli, məcburiyyətin əsasında səbəbiyyət durur. Bu termin kauzasiya kimi də işlənir. Fikrimizcə, kauzasiya məcburetmədən daha geniş anlayışdır. Bu fəlsəfi kateqoriyanın əsasında dildə də kauzativlik kateqoriyası meydana gəlmişdir. Lopatin V.V. yazır ki, “Kauzativlik səbəbin üsullarından yalnız birini, məhs məcburiyyət (məcbur etmə) vasitəsi ilə səbəbi bildirir”. Lakin səbəb olma məcburiyyət olmadan da baş verə bilər. Kauzasiya latınca “causare” sözündəndir, “səbəb” deməkdir, hadisələr, situasiyalar arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsini ifadə edən anlayışdır. Bu əlaqə isə yalnız şüurlu varlıqlar, yada cansız varlıqla şüurlu varlıq arasında deyil, cansız varlıqlar, hadisələr, situasiyalar arasında da mövcud ola bilən əlaqədir. Məs., *Havaların isinməsi dağlardakı qarı əritdi*.

Burada iki situasiya, iki hadisə var. Havalar isindi və qar əridi. Birinci situasiya ikincini doğurub. Birinci ikincinin səbəbidir, ikinci birincinin nəticəsi. Burada heç bir şüurlu varlığın təsiri yoxdur. Burada məcbur etmə də yocdur. Çünki cansız varlıq məcbur ola bilməz. Ancaq burada səbəbiyyət var. Havaların isinməsi qarın əriməsinə səbəb oldu. Məcbur edən tərəfdə məcbur olunanın icra etdiyi hərəkətin səbəbi olur. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi kauzasiya məcburiyyətdən daha geniş anlayışdır. Təqdim etdiyimiz misalda iki situasiya arasında kauzadiya münasibəti var. Belə situasiyalar kauzativ situasiyalar adlanır. Nedyalkov V.P. və Silnitskiy Q.Q. yazırlar ki, “gerçəklik hadisələr və situasiyalar çoxluğu kimi təqdim oluna bilər. Sadə situasiyalar var. Onları mikrosituasiyalar adlandırmaq olar... Sadə situasiya –lardan başqa mürəkkəb situasiyalar mövcuddur. Onları makrosituasiyalar adlandırmaq olar”. Makrosituasiyanın bir tipini müəlliflər kauzativ (kauzativ situasiya) adlandırırlar. Onlar qeyd edirlər ki, “KS (kauzativ situasiya) tərkib hissələri birbaşa kauzasiya, yaxud səbəb münasibəti ilə əlaqələndən ən azı iki mikrosituasiyadan ibarətdir”. Həmin müəlliflər sonra yazırlar ki, “səbəb mikrosituasiyası KS-nın antedementi, nəticə mikrosituasiyası isə konsekvəntidir” (5.6). Dillər tipoloji cəhətdən fərqləndiyinə görə bu anlayışın müxtəlif dillərdə ifadə vasitələri də fərqlidir. Aqqlütinativ dillərdə kauzasiya daha çox morfoloji üsulla ifadə olunur. Məsələn, türk dilləri. Analitik dillərdə isə bu anlayışın analitik üsulla ifadəsi müşahidə olunur. Məqalədə məqsəd

kauzativlik qrammatik kateqoriyasının hansı dillərdə olub-olmamasını müəyyənləşdir-mək yox, kauzasiya anlayışının dildə necə, hansı vasitələrlə, dilin hansı səviyyələrində ifadəsini mümkünlüyünü müəyyənləşdirməkdir. Kauzasiya dilin hansı səviyyələrində ifadə olunur?

1.Kauzasiyanın dilin leksik səviyyəsində ifadəsi.

Bu səviyyədə qrammatik vasitələr rol oynamır. Bəzi feli leksik vahidlər müəyyən leksik mənaya malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda kauzasiya mənasını da ehtiva edir. Bu leksik vahidlər hansılardır?

Müəyyən leksik mənaya malik olan bəzi fellər müəyyən kontekstdə kauzasiya da bildirir. Yəni eyni bir fel bir kontekstdə kauzasiya ifadə etmir, digər bir kontekstdə isə əksinə. Bu, əsasən, amorf dillərdə müşahidə olunur. Məsələn, müasir ingilis dilində *to work* feli həm *işləmək*, həm də *işlətmək* mənasında işləyə bilər. İngilis dilində bu cür fellərə *to burn, to stop, to cease, to end, to finish, to melt, to heat, to change, to break, to sink, to sit* və s. felləri nümunə göstərmək olar. Məsələn, *to end* felinin işləndiyi kontekstlərə və ifadə etdiyi mənalara baxaq. Oksford lüğətində verilmiş cümlələri təqdim edirik.

When the war ended, policy changed (12). (Müharibə qurtaranda siyasət dəyişdi.)

The chapter ends with a case study (12). (Fəsil hal dərsi ilə bitir.)

The match ended in a draw(12). (Yarış bərabər qurtardı.)

Bu cümlələrdə *to end* feli bitmək, qurtarmaq mənasında işlənib. Digər bir nümunəyə baxaq.

She wanted to end the relationship (12). (O, münasibəti bitirmək istəyirdi.)

Burada artıq o, münasibəti bitirsə, münasibətin bitməsinə səbəb olacaq. Burada *to end* feli həm s_j , həm də k konstantlarını ifadə edir. *To stop* felinə baxaq.

The rain had stopped and the clouds had cleared(12).

(Yağış dayanmışdı və buludlar çəkilmişdi.)

Burada bu fel yağış yağması prosesinin kəsilməsi mənasında işlənib.

He stopped his car by the house (12). (O, maşınını evin yanında saxladı.)

Burada isə maşın özü dayanmır, maşını dayandıran odur. Deməli, bu cümlədə *to stop* feli s_j konstantını ifadə etməklə yanaşı, həm də k -nı ifadə edir. *To work* felinin işlənməsinə baxaq.

He worked as a waiter in a rather shabby restaurant (12).

(O, çox köhnə bir restoranda qarson kimi işlədi.)

Jane is working you too hard (12). (Cən səni çox gərgin işlədir.)

To have, to get felləri *make* və *faire* fellərindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsə də, onlar haqqında da eyni sözləri demək olar.

4. Kauzasiyanın dilin leksik-sintaktik səviyyəsində ifadəsi

Ədəbiyyat

1. Гордон Е.Я. “Каузативные глаголы в современном русском языке” – Автореф. дис. ...канд. филол.наук. – М., 1981.
2. Гордон Е.Я. Каузативные глаголы в современном русском языке. Диссертация кандидата филологических наук. Душанбе, 1981, 191с
3. Касевич В.Б. “Элементы общей лингвистики”, М., Наука, 1977, 183с
4. Лопатин, В.В. “Грамматическая категория”, // Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990, 666с, с401

**G.Djabarova,
A.SHafieva**

The expression of the notion of causation in the language

Summary

The article deals with the expression of the notion of causation in the language. In the article the expression of the notion has been represented in the lexycal, morphological, syntactyc and the lexyc-syntactyc levels of language. The research has been done on the base of the examples of Azerbaijan, Russian, English and French.

In the result of the research it has been clear that this notion has the different means of expression in different languages. Suffixes can be varied according to their being productive and non productive. They enrich English language for their wordbuilding character and almost owns the borrowed words.

Since, technics develop in the society new words appear in the language. In these cases the role of suffixes is great. Suffixes will be important and helpful element for building adjectives in the English language in the future.

The article investigates the degrees of comparison in English literary language and in its comparative characteristics with Azerbaijani, also the superlative degree of some adjectives in English, it means their forming by changing the roots of the words

**Г.Джабарова,
А.Шафиева**

Выражение каузативность в языке

Резюме

В современном Английском языке термины могут различаться своей продуктивностью и непродуктивностью. Они обогащают английский язык словообразующим характером и почти присваивает заимствованные слова.

С развитием технологий в обществе появляются неологизмы. В таких случаях велика роль архаизмы. В будущем суффиксы будут важным и полезным элементом в образовании прилагательных английского языка.

В статье также рассматривается сравнения старинные термины в современном Английском и Азербайджанском литературном языках, их сравнительная характеристика, а также суперлативная форма прилагательных с помощью изменения корня слова. В статье исследуются вопросы, касающиеся каузативности. В статье были представлены выражение каузативности в лексическом, морфологическом, синтаксическом, лексико-синтаксическом ярусах языка. Исследование было проведено на материалах азербайджанского, английского, русского, французского языков. В результате исследования было выявлено, что данное понятие имеет различные средства выражения в разносистемных языках.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent